

www.turkishstudies.net/language

Turkish Studies - Language and Literature

eISSN: 2667-5641

Research Article / Araştırma Makalesi

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY

Sponsored by IBU

Çeviride Modernleşme Girişimleri: Osmanlı Bab-ı Ali ve Çin Jiangnan Arsenal Tercüme Bürosu Örneği

Modernization Initiatives in Translation: The Case of the Ottoman Bab-ı Ali and the Chinese Jiangnan Arsenal Translation Office

Çile Maden Kalkan* - Aylin Yılmaz Şaşmaz**

Abstract: Today, the word modern is interpreted as the West, and modernization as the approach of other countries to Western models. Although Ottoman Turkey and China ignored the West for a long time, they did not fail to take it as an example in their modernization periods. In the modernization attempts of these two countries, the idea of benefiting from the West only in science and technology lies, while preserving their traditionalist structures. Today, these two countries, united in the discourse of the "sick man of the east", actually appear as two similar cultures that intersect in the modernization processes in the history of translation. These countries, which accepted translation for similar reasons in similar historical processes, took the West as a role model in translation with their similar prejudices and perspectives that changed over time. The purpose of this study is beyond a single sentence that is seen as the destinies of Turkey and China; is to introduce the common reasons that pushed the two countries to translation and the modernization processes in translation with the examples of Bab-ı Ali Translation Room in the Ottoman Empire and Jiangnan Arsenal Translation Office in China. In accordance with this purpose, in this article, using the China Academic Journals (CNKI) database, thesis related to the subject and the information obtained from open sources, the perspectives of these countries against the West and their translation reasons were examined through the examples of the first official translation institutions of the two countries. In this direction, it was concluded that both countries started to lose power in the aforementioned times and accepted the West for similar reasons in modernization in translation. In addition, it was seen that these countries had similar perspectives towards the West in history, and their cultures intersected in the history of translation, apart from today's "sick man" discourse.

* Arş. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Çin Dili ve Edebiyatı ABD

Research Assistant, Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Letters, Institute of Graduate Programs, Department of Eastern Languages and Literatures, Chinese Language and Literature

ORCID 0000-0003-4736-7101

cile.maden@hbv.edu.tr

** Arş. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Çin Dili ve Edebiyatı ABD

Research Assistant, Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Letters, Institute of Graduate Programs, Department of Eastern Languages and Literatures, Chinese Language and Literature

ORCID 0000-0001-7863-4140

aylin.yilmaz@hbv.edu.tr

Cite as/ Atıf: Kalkan, Ç. M. & Şaşmaz, A. Y. (2021). Çeviride modernleşme girişimleri: Osmanlı Babıali ve Çin Jiangnan Arsenal tercüme bürosu örneği. *Turkish Studies - Language*, 16(4), 2347-2361. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.52487>

Received/Geliş: 29 August/Ağustos 2021

Accepted/Kabul: 25 December/Aralık 2021

Published/Yayın: 30 December/Aralık 2021

Checked by plagiarism software

CC BY-NC 4.0

Structured Abstract: Translation activity can be defined as a multifaceted, complex and interdisciplinary phenomenon. Translation, which is given importance as a branch of science in modern times, actually has a wide historical background that emerged with the language. Just as language provides communication between people, translation also provides understanding by eliminating linguistic problems in this communication. It has been observed that every nation approaches translation, which is considered a universal phenomenon today, in a different way in the historical process. While Western nations in particular approach translation as positive, constructive and a formula for progress, some Asian countries such as China and the Ottoman Empire have viewed this phenomenon as being assimilated or losing its essence and traditions in certain periods.

The phenomenon of translation has even taken its place in the power policies of states in some periods. The Ottoman Empire did not attach importance to translation, believing in the power of the lands it ruled, and even despised those who were engaged in translation and foreign languages except Arabic. Likewise, China, taking refuge in its own strength and traditions, did not value translation and foreign nations. While the Ottoman Empire did this with "humiliation, contempt", China did so by marginalizing foreigners as "barbarians".

The aim of this study is to show that the China-Turkey relationship is not just the "sick man of the east" discourse, and to examine the similar transition periods in the history of translation through the examples of the first official translation institutions. In addition, in our study, the similarities between these two countries in their transition to the modern process in the history of translation were revealed, and it was aimed to draw attention to a different point where the countries were similar except for some traditions, customs, cultures, etc. Our study has emerged from the following questions in particular: What are the Ottoman and Chinese reasons for accepting or not accepting the translation? Is the only similarity between the two countries their traditionalist structures? What was the attitude they once had towards foreign nations and their languages? How did the East, which is shown to be more obscure in the history of translation, on the contrary of Western countries, meet with translation? This study was deemed necessary in order to introduce similar translation histories of China and Turkey and to bring an eastern perspective to translation studies.

It is thought that this study will make an additional contribution to the field of Oriental studies in the history of translation studies. It will also show that our only bond with China is not only a discourse or the Silk Road, but that both countries once started to attach importance to translation studies with similar perspectives. The Jiangnan Arsenal Translation Office in China, which is discussed in the study, will contribute to the field by presenting a small but similar example of translation studies in the East. For those who are not familiar with the works of both countries, brief information about the first approaches to translation and institutions of these countries will be given through similar translation institutions.

During the data collection phase of the study; China Academic Journals (CNKI) database, dissertations on the subject and information obtained from open sources were used. Since there is no source written about the China Jiangnan Arsenal Translation Office in Turkey, the information on this subject has been written by obtaining information from the books and articles obtained through the CNKI database. In the sections related to the Ottoman Empire, Turkish and English theses, articles and open sources were used in order to compare the abundance of written sources on the subject and to compare these sources.

As a result of our study: It has been understood that China and Turkey were first indifferent to foreign countries and their languages, then they acted condescendingly and finally found them remarkable. It has been seen that both countries experienced an awakening in the field of translation at the beginning of the 19th century. The problem of trust they experienced against Western countries was effective in this awakening. It was concluded that the translation schools in both countries were established for similar reasons. It has been concluded that these two countries, referred to as the "sick man of the East", set out with the motto of "making use of the West only in science and technology, without losing their own traditions," in the process of modernization in translation.

In short, although China and Turkey had difficulties at first, they finally accepted the science and technology power of the West. In this direction, they have found it appropriate to reach science and technology by training their translators in the translator schools they have established. When we look at the position of language and translation in today's world, the idea of establishing translation schools can be considered as a correct and appropriate initiative. This attempt is not to deny their essence completely, but

has been effective in the emergence of accurate and reliable translations in accordance with their essence through their own translators. In addition, as a result of this initiative, solid and strong foundations were laid for today's translator departments with the aim of training translators who are experts in their fields.

Keywords: Translation Studies, Ottoman, China, Bab-ı Ali, Jiangnan Arsenal.

Öz: Günümüzde modern Batı, modernleşme ise diğer ülkelerin Batılı modellere yaklaşması olarak yorumlanmaktadır. Osmanlı Türkiye'si ve Çin, uzun süre Batı'yı görmezden gelseler de modernleşme dönemlerinde onu örnek almaktan geri kalmamışlardır. Bu iki ülkenin çeviride modernleşme girişimleri anlayışı "bilimi Batıdan alıcaz, özümüz Doğu olacak" şeklinde, gelenekselci yapılarını koruyarak, sadece bilim ve teknolojiye Batı'dan faydalanma fikri yatmaktadır. Günümüzde "*doğunun hasta adamı*" söyleminde birleşen bu iki ülke, aslında çeviri tarihindeki modernleşme süreçlerinde de kesişen iki benzer kültür olarak karşımıza çıkmaktadır. Benzer tarihi süreçlerde, benzer gerekçelerle çeviriyi kabul eden bu ülkeler, yine benzer önyargıları ve zamanla değişen bakış açıları ile çeviride Batı'yı rol model almışlardır. Bu çalışmanın amacı Türkiye ve Çin'in bugün kaderleri denilen tek bir cümlemin ötesinde, tarihi süreçte kesişen benzer ve yakın çeviri tarihleri ile iki ülkeyi çeviriye iten ortak gerekçeler ve çeviride modernleşme süreçlerini Osmanlı'da Bab-ı Ali Tercüme Odası, Çin'de Jiangnan Arsenal Tercüme bürosu örnekleriyle genel olarak tanıtmaktır. Bu amaca uygun şekilde makalede China Academic Journals (CNKI) veri tabanı, konu ile ilgili tezler ve açık kaynaklardan elde edilen bilgiler kullanılarak, iki ülkenin ilk resmileşen çeviri kurumları örnekleri üzerinden, Batı'ya karşı bakış açıları ve çeviri gerekçeleri incelenmiştir. Bu doğrultuda iki ülkenin de bahsi geçen zamanlarda güç kaybetmeye başlayarak, çeviride modernleşmede benzer gerekçelerle Batı'yı kabul ettikleri sonucuna varılmıştır. Buna ek olarak, bu ülkelerin tarihte Batı'ya karşı benzer bakış açılarına sahip oldukları, bugünkü hasta adam söyleminin dışında çeviri tarihinde de kültürlerinin kesiştiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Çeviribilim, Osmanlı, Çin, Bab-ı Ali, Jiangnan Arsenal

Giriş

Dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan doğal bir araç olmasının yanı sıra kendine özgü kuralları olan canlı bir varlık, seslerden örülmüş toplumsal bir kurumdur. Bilindiği gibi her dil kendi içerisinde ait olduğu ulusun karakteristik özelliklerini de taşımaktadır. Çeviri ise en basit ifadeyle bir dil ve kültürün, başka bir dil ve kültürde yeniden hayat bulması olarak nitelendirilebilir. Bu noktada çevirinin dili ülke bazındaki bireysellikten soyutlayarak, evrenselleştirdiğinden bahsedilebilir. Bu sayede diller, eserler, kültürler vb. kendi toplumlarının sınırlarını aşarak "dil'in sınırsızlığı" dediğimiz noktaya ulaşabilmektedirler.

Ülkeler arasındaki köprülerin kurulumunda çevirinin önemli bir yeri vardır. Çağdaşlaşmanın bir sonucu olarak insanlık için faydalı olan her bilginin çevirinin katkılarıyla ulusal çapta evrenselleşmesi gerekmektedir. Aksi takdirde yaşadığımız bu dünyada iletişimden, teknolojiye ve ilerlemeden bahsetmek pek de mümkün olmayabilirdi.

Dünya üzerinde yaşayan her canlı içgüdüsel olan merak duygularını bilgiyle giderir. Pragmatist bir açıdan bakılacak olursa herkesin bilgiye ulaşma, ondan faydalanma hakkı vardır. Bu sayede çeviri, kültürleri birbirine yakınlaştırırken bilginin taşınmasını sağlayarak toplumlara ve dolayısıyla da insanlara yeni bakış açıları kazandırmaktadır. Böylece bilim ve bilgide sürekli ilerleme ve yenilenme süreçleri sağlanmaktadır. Yani Shayegan'ın deyişiyle: "Yeni gerçeklik katmanlarının ortaya çıkışıyla, bunları bilgi sahasının dışına ya da dibine iten atadan kalma dirençler arasındaki gerilimlerin bilinçte birtakım çatlamalara yol açması zorunludur (2014, s. 14)." Çünkü ancak bu şekilde bir ilerlemeden söz edilebilir.

Günümüzde çeviri vasıtasıyla gelen bilim ve teknoloji alanındaki ilerlemelere -dünya üzerindeki birkaç yerel kabile dışında- neredeyse hiçbir ülkenin kayıtsız kalmadığı gözle görülen bir gerçektir. Bu çeviri etkinliğinin temelleri ise ihtiyaçlara göre her ülkede farklı zamanlar ve

farklı nedenlerle atılmıştır. Bugün bu nedenler her ne kadar bilim ve teknoloji olarak nitelendirilse de tarihte bu gerekçeyle savaşlarla gelen yenilgilerin ağır bastığı görülmektedir. Yani yenilgilerin ilerleme gereksinimini, bu gereksinimin de çeviri vasıtasıyla bilgiye ulaşım farklı görüşleri harmanlayarak gelişmeyi zorunlu kıldığı sonucuna ulaşılabilmektedir.

Tarih boyunca Türkler genel olarak çok uluslu imparatorluklar kurmuşlardır. Bu şekilde din, dil ve ırk ayrımı yapmadıklarında yönetimde de başarılı olabilmişlerdir. Hatta öyle ki yönetimleri altında yaşayan farklı topluluklara dillerini empoze etmeye çalışmamış ve onlara bazı ayrıcalıklar bile tanımışlardır. Böylece uzun süre çok uluslu yapılarını sürdürebilmişlerdir. Osmanlılar, yönetimleri altındaki toplulukların dillerini, özellikle de Arapça ve Farsçayı en etkin dönemlerinde; Fransızca, Almanca ve İngilizceyi de durgunluk ve gerileme dönemlerinde öğrenmeye çalışmışlardır. Türklerin İslamiyet'i kabul etmeleriyle (932-1212) *Kuran* dili olan Arapçaya verilen önem de artmış ve bilim dili Arapça olmuştur. Öyle ki çeviri de bu çok uluslu yapının her zaman bir parçası olmuştur.

Osmanlı Devleti 15. yüzyıla gelindiğinde üç kıtaya hükmeden ve Akdeniz'de önemli limanlara sahip olan bir imparatorluk haline gelmiştir. Bu ekonomik ve siyasi güç, halkın çok uluslu yapısı imparatorlukta çeviriye ve tercümana duyulan ihtiyacı da hem önemli hem de kritik boyutlara taşımıştır. Bazı tarihçiler tarafından yazılı ve sözlü çeviriden sorumlu tercümanların Anadolu Selçuklu Devleti'nden beri üst düzey görevliler oldukları belirtilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise 16. yüzyıldan itibaren yoğunlaşan diplomatik ilişkilerle birlikte, saray tercümanlığı görevinin Fatih Sultan Mehmet döneminde oluşturulduğu düşünülmektedir (Gürçağlar, 2014, s. 17). Devletin yönetim merkezi Divan-ı Hümayun' da birçok tercümanın çalışmasının yanında; mahkemeler, ordu, eğitim kurumları, yabancı elçilik ve konsolosluklar tercümanların etkinlik gösterdiği diğer alanlar arasındadır (Balci, 2013, s. 51-68).

Avrupa ve Asya ülkeleri yabancı dil bilen memurlar yetiştirip, ülkelerinin eğitim-öğretim programlarına Şark dillerini de eklemelerine rağmen, Osmanlı Devleti tercümanlık kurumu başta olmak üzere yabancı dil bilgisi gerektiren memuriyetleri Rum-Ortodokslara emanet etmiştir (Balci, 2008, s. 80). Devletin içinde özellikle Museviler, Ermeniler ve Rumlar önemli tercümanlık görevlerini üstlenirken, Rum-Ortodokslar uzun yıllar Bab-ı Ali baş tercümanlığı yapmışlardır. Divan-ı Hümayun tercümanlarının birçok kez Batılı ülkeler ile işbirliği yapmaları, ikili oynamaları söz konusu olmasına rağmen, devlet tarafından bu konuda önemli bir adım atılamamıştır. Ancak 1821 yılında ortaya çıkan Rum isyanı ile Rum ailelerine duyulan güven azalmış, böylece yabancılar görevlerinden uzaklaştırılarak tercümanlıklara Türklerin getirilmesine karar verilmiştir. Bunun üzerine II. Mahmut'un isteği ile Bab-ı Ali'ye Türk-Müslüman tercümanların yetiştirilmesi için 1821 yılında Tercüme Odası kurulmuştur. Bu sayede 18. yüzyıla kadar Osmanlı'da tek tük görülen Batı tercümeleri, bundan sonra çeviri faaliyetleri kapsamında hızla artmıştır.

Bir Asya ülkesi olan Çin de Türkiye gibi çeviri ile erken tanışmasına rağmen, çevirinin aktif kullanımı konusunda ne yazık ki geciken ülkelerden biri olmuştur. Bugün "*doğunun hasta adamı*" söyleminde birleşen bu iki ülke aslında tarihte benzer kaderler de yaşamıştır. Osmanlı Devleti'nin üstünlük duygusu hissiyatı ile kendi sistemlerinin dünyadaki diğer sistemlerden daha üstün olduğuna inanmaları Osmanlı devlet adamlarında Avrupa devletlerini "*aşağı görme telakkisi*"ni yaratmıştır (Karal, 1994, s. 73; Lybyer, 2000, s. 68). Benzer yabancı algısına Çin İmparatorluk tarihinde de rastlanmaktadır. Çinliler uzun zaman imparatorlarını "*göğün oğlu*", ülkelerini de "*göğün altındaki tek ülke*" ilan etmişlerdir. Bu bakış açısıyla kendilerini her zaman yabancı devletlerden üstün görmüş ve onları "*barbar*¹" olarak nitelendirmişlerdir. Öyle ki kendileri ile ilişki kurmak isteyen her ülkeden belli süre herhangi bir maddiyat beklememiş ama her zaman manevi bir tatmin duygusu ile imparatorlarına "*secde etme*" ritüelini gerçekleştirmeleri istenmiştir. Bu üstünlük duyguları Çin'in uzun süre kendi içerisinde kapalı bir kutu gibi yaşamasına neden

¹ İmparatorluk döneminde Çin kendi dışında kalan her ülke için "yabancı" anlamında bu kelimeyi kullanmıştır.

olarak, diğer ülkelere ihtiyaçlarının olmadığı algısını doğurmuştur. Bu durum Çin ile ticari ilişkiler yaşamak isteyen diğer devletleri “*ticaret yasakları*” ile her zaman zor duruma sokmuştur. Örneğin bu yasaklardan kısaca bahsedecek olursak; yabancı temsilciler için Çin’e girme ve başkente gitme yolları son derece kısıtlı tutulmuştur. Çin pazarına giriş Guangzhou’da (广州) çok sıkı kuralları olan mevsimlik ticaretle sınırlı bırakılmıştır. Bu doğrultuda yabancı tüccarların her kış ülkelerine dönmeleri istenmiştir. Hiçbir zaman Çin’in daha iç kesimlerine yolculuk etmelerine izin verilmemiş, kasıtlı olarak güçlükler çıkarılmıştır. Buna bir nevi yabancılarla ticaret sadece liman kentleriyle sınırlı tutulmuştur diyebiliriz. Ayrıca barbar olarak görülen bu yabancılara Çinceyi öğretmek ve Çin tarih ya da kültürüyle ilgili kitaplar satmak yasa dışı ilan edilmiştir. Onlarla görüşmeler sadece özel olarak yetki verilen yerel tacirler aracılığı ile yapılmıştır (Kissinger, 2014, s. 61).

Osmanlı Türkiye’si çok uluslu bir ülke iken, Çin de kendi içinde 56 etnik azınlık barındıran bir ülke olarak kayıtlara geçmiştir. İmparatorluğun son dönemlerinde Çin daha önce kısaca bahsettiğimiz içe kapanıklığını sürdürememiş ve bazı savaşlarla üst üste aldığı yenilgilerden dolayı yabancılara belli imtiyazlar vermek zorunda kalmıştır. Son imparatorluk döneminde açılan İngiliz ve Fransız konsoloslukları bunun en önemli örneklerindendir.

Tarih içerisinde genel olarak Çin’de çeviriye bakacak olursak ağırlıklı olarak üç önemli dönem karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki Budizm’in Çin’e gelişiyle Cizvit çevirileri ile gerçekleşmiştir. Bu süreçte çeşitli milletlerden gelen Cizvit misyonerler Çin’e yeni bilimsel alanları kapsayan eserleri miras bırakmışlardır. İkinci dönem Hristiyanlığı yayma çabalarıyla Çin’e gelen Protestan misyonerlerin dönemidir ki bu süreçte de özellikle *İncil* çevirileri göze çarpmaktadır. Üçüncü ve son dönem ise Çin’in İngilizlere yenilerek ilk tavizlerini vermeye başladığı Afyon Savaşı² (1839-1842) sonrası sürecidir. Bu dönemde ise ağırlıklı olarak bilimsel alanlarda yapılan çeviriler göze çarpmaktadır. Bu savaşta ağır bir yenilgi alan Çin artık Batı’yı kabul etmeye başlamıştır. Bu doğrultuda da Batı’yı kendi silahıyla vurmak için bilime önem vermiştir. Çin, geleneklerinden ödün vermeden Batı’nın biliminden faydalanmak için yoğun çaba sarf etmiştir. Bilim için atılan en önemli adım, tıpkı Osmanlı Türkiye’sinde olduğu gibi yabancılara duyulan güvenin azalmasıyla, kendi tercümanlarını yetiştirmek için Jiangnan Arsenal Çeviri Okulu’nun (江南造船厂 / 1865-1912) kurulması olmuştur.

İki ülkenin bir diğer benzerliği de işte burada ortaya çıkmaktadır. Çin, geniş toprakları ve kibriyle nasıl Batı’yı dikkate değer görmediyse, Osmanlı da uluslararası sistem içerisindeki gücüne dayanarak Batı’nın görüş ve düşüncelerini öğrenmek gibi bir kaygıya kapılmamıştır. Çin’in üstünlük duygusu dünya algıları ve “*barbar*” kelimesi ile temellenirken, Osmanlı’nın üstünlük duygusu İslami bir temelle desteklenmiştir. İslam hukukuna göre dünyanın “*darül-harp*” ve “*darül-İslam*” olarak algılanması Osmanlı ile Batı arasındaki kesin çizgileri belirtmektedir (Balcı, 2008, s. 80). Hristiyanlık ve İslamiyet’in zaman zaman gerçekleşen temasları, Rönesans ve Reform hareketleri, Sanayi Devrimi, bilim çağı vb. olaylar Müslümanlar arasında herhangi bir karşılık bulamamış, Osmanlı’ya yansımamıştır. Aksine bu üstünlük duygusu iki ülke için de kendileri dışında olup bitenleri küçümsemeyi beraberinde getirmiştir. Bu küçümsemenin ana kaynağını ise geleneksel anlayış ve uygulamalar oluşturmuştur. Bu noktada Ülken’e göre; Osmanlı’nın Batı ile bağlarını kesmesi ve içine kapanması yaratıcılığını yitirmesine neden olmuştur (2009, s. 231). Ancak burada belirtmeliyiz ki nasıl Çinliler sonunda Batı’yı kendi silahı ile alt etmek adına geleneklerinden ödün vermeden Batı’nın bilimini öğrenmeye çalışmış, tercüme okulları açarak çeviri faaliyetleri yürütmüşlerdir; Osmanlılar da Peygamber’in “*kâfirlere karşı onların silahlarıyla savaştan mübah*” olduğunu belirten sözlerine dayanarak savaş zamanlarında Avrupa’ya özgü

² I. Afyon Savaşı: 1839-1842 yıllarında İngiltere’nin ticarini açığını kapatmak amacıyla Hindistan’dan aldığı afyonu çay karşılığıyla Çin’e satması ve Çin’in buna dediği noktada iki ülke arasında başlayan savaştır. Bu savaş Batılı devletlerin Çin’de ticaret ayrıcalıkları kazanmalarıyla sonuçlanmıştır.

teknikleri benimseyip uygulamışlardır. Bu düşünce tarzı iki ülkenin olaylara karşı tarihte benzer bakış açılarına sahip olduklarını göstermektedir.

Çeviri toplumların en eski çağlarından beri var olsa da etki ve işlevi her zaman aynı seviide gelişim göstermemiştir. Bu anlamda çalışmamızda çok geniş bir tarihe sahip olan çeviri biliminin etkisi Türkiye ve Çin ile sınırlandırılarak, resmi anlamda ilk kurumsallaştırıldığı ve en etkin sayıldığı dönemleriyle Osmanlı Türkiye'sinde Bab-ı Ali Tercüme Odası ve Çin'de Jiangnan Arsenal Tercüme Bürosu örnekleriyle ele alınacaktır. Bu doğrultuda Osmanlı Türkiye'si ve Çin'i çeviriye iten benzer nedenler araştırılıp, iki ülke arasındaki benzer tarihi süreçlere değinilerek, çevirinin kültür geliştirme ve bilgi yaymada oynadığı olası roller detaylandırılmaya çalışılacaktır.

1. Osmanlı'da Bab-ı Ali Tercüme Odası

Osmanlı Devleti askeri ve siyasi gücünün yanı sıra, Selçuklu ve diğer İslam devletlerinden aldığı eğitim mirasını ve geleneğini geliştirmesiyle de öne çıkmaktadır. Bu itibarla, oluşumunda Selçuklu geleneklerine bağlı kalan Osmanlıların, eğitim kurumlarında teolojik bilimlerin yanı sıra matematik ve astronomi gibi bazı temel kesin bilimlere de yer verilmiştir (Özkan, 2010, s. 1785). Bu dönemde ders kitapları Arapça yazıldığı için Arapça dil eğitimi de medreselerde verilmiştir. Klasik Osmanlı döneminde medreselerden mezun olan öğrencilerin büyük çoğunluğunun ana dilinin yanı sıra Arapça ve Farsça bildiği söylenilebilir (Şeşen, 2002, s. 330-331). Bu dönemde sıbyan mektepleri, medreseler ve Enderun mektepleri eğitim hizmeti vermiştir.

Sıbyan mektepleri, günümüz ilköğretim okulları olarak geçmektedir. Mahalle mektebi olarak da bilinen bu okullarda çocuklara, namaz kılma, Arapça yazılar ve İslam dinine ait Arapça dualar öğretilip ezberletilmiştir (Soner, 2007, s. 399). Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk medreseler ise 1331 yılında Osmanlı padişahı Orhan Gazi tarafından İznik'te kurulmuştur. Dönemin en tanınmış medreseleri ise; Fatih (1451-1481), Süleymaniye (1520-1566), Ayasofya ve Beyazıt Medreseleridir. Tüm Osmanlı medreseleri, dini vakıflara bağlı eğitim kurumları olarak kayıtlara geçmiştir. Bu eğitim kurumlarında ana dil Türkçe'nin eğitimi verilmemiş, tersine Arapça eğitim ana dilden daha önemli bir yer tutmuştur. İslamiyet'in kabul edilmesiyle gelen Arapça öğretiminin amacı, ders kitaplarının yanı sıra diğer Arapça yazılmış kaynakları da anlamak, İslam inancını güçlendirmek olarak düşünülmektedir. Bu nedenle medreselerde ilk olarak Arapça gramer öğretilmiştir (Demirel, 2004, s. 6). Osmanlı İmparatorluğu, İslam dinine saygının bir ifadesi olarak Arapçaya aşırı ilgi göstermiştir. Böylece Arapça saygı ve ilginin gereği olarak medreselerde en önemli dil haline gelmiştir. Enderun mektebi ise saray hizmetlerine kültürlü ve tecrübeli çalışanlar yetiştirmek için, saray içerisinde kurulmuş özel bir okuldur. Bu okulda Türkçe dışında Arapça ve Farsça da yabancı dil olarak öğretilmiştir. Bu okulun özelliklerinden biri de dil eğitimi açısından yeniçerilere yetiştirilen devşirme/ Hristiyan çocuklarına ikinci dil olarak Türkçe öğretmek olmuştur (Demirel, 2004, s. 6-7).

17. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu yeterli bilgi üretemediği ve dünyadaki gelişmeleri takip edemediğinden verimsiz bir hale gelmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti, ilerleyen süreçte eski eğitim kurumları olan medreseleri yenilemeyi bir kenara bırakıp, onun yanı sıra modern okullar kurmaya başlamıştır. Türk tarihinde medrese ve mektep ikiliği bu şekilde ortaya çıkmıştır. Bu ikilik ise 1924 yılında Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile ortadan kaldırılmıştır (Aytaş, 1999).

Osmanlı modernleşmesinin ilk ciddi girişimleri III. Sultan Selim döneminde görülmüştür. III. Sultan Selim'in Nizam-ı Cedid reformu ilk olarak askeri alanda uygulanmıştır. Bu süreçte Avrupa'dan, özellikle Fransa'dan kurs vermek üzere hocalar ve uzmanlar getirtilmiştir (Lewis, 2002, s. 76). 18. yüzyıl Avrupa'sında, Osmanlı İmparatorluğu'nun gücüne ve diğer devletlerle gelişen ekonomik ilişkilerine dayanarak, yabancı dil olarak Türkçenin öğrenimine diğer dönemlere göre daha fazla değer verilmiştir. Bu süreçte üç kıtaya yayılmış olan Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa devletlerinin elçilikleri aracılığı ile yürüttükleri ticari ve diplomatik ilişkileri gereği, bu

elçiliklerde çalışan görevliler ve tercümanlara yabancı dil olarak Türkçe öğrenimi zorunlu kılınmıştır. İlişkilerini daha güvenli kanallardan yürütmek isteyen yabancı devletler, Türkiye’de kendi vatandaşlarına Türkçe öğrenimi veren dil okulları açmışlardır. Bu okullarda yetişen tercümanlara “*dil oğlanları*” denilmiştir. Batılı devletler tarafından temeli İstanbul’da atılan dil okulları arasında; Venedik dil oğlanları (1551), Fransız dil oğlanları (1669), Avusturya dil oğlanları (1754), Polonya dil oğlanları (1766) ve İngiliz dil oğlanları (1814) okulları gelmektedir. Bu okulların başlıca amaçları; küçük yaşta devlet gözetimi altında tercümanlar yetiştirerek tercüman ihanetlerini olabildiğince aza indirmek, ülkeye karşı sadakat duygusunu perçinlemek, Şark dili ve kültürünü tanıyıp tanıtmak, Şark kültür ve edebiyatını öğrenerek kendi kraliyet kütüphanelerini zenginleştirmektir. Kısacası aslında dil okullarının temeli belli amaçlarla Osmanlı İmparatorluğu’nda yabancı devletler tarafından atılmıştır diyebiliriz. Ancak ne yazık ki Osmanlı İmparatorluğu’nun kendi adına kurumsallaşmış bir dil okulu kurması yabancılardan çok daha sonra olmuştur.

Bugün Osmanlıların yabancı dil öğrenememeleri genellikle dini sebeplere dayandırılan araştırmalarda geçmektedir. Aslında bunun nedeni İslam hukukuna göre bir Müslüman’ın, “*diyar-ı küfr*” olarak geçen Hristiyan memleketlerinde uzun süre yaşamalarının hoş karşılanmamasıdır (Lewis, 1996, s. 38). Haliyle bu durum yabancı dil öğrenimlerine de olumsuz olarak yansımıştır. Daha önce de bahsettiğimiz gibi güçlü Osmanlı’nın kendisini daha üstün görmesi ve İslami gelenekler, sonraki süreçlerde Osmanlı’nın Batı’yı kendisine uyarlama çabalarına da ket vurmuştur (Göçek, 1999, s. 35). Osmanlı İmparatorluğu’nda uzun süre Batılı uygulamaları taklit etmek, İslam’a ihanet etmek olarak algılanmıştır. Bu sebeple de uzun süre “*bir milleti taklit eden onlardan biri olur*” algısı zihinlerde yer etmiştir (Göçek, 1999, s. 48). İlber Ortaylı ise Osmanlıların yabancı dil öğrenememelerinin sebebinin sadece gurur ve İslam duygusuyla açıklanamayacağını, bunda biraz da Osmanlı tüccar gruplarının uluslararası ticarete yaygın olarak faaliyet gösterememeleriyle açıklamaktadır (1985, s. 278). Yani bu noktada yurtdışı ticaret algısının yabancı dil bilgisiyle ya da çeviri ile doğru orantılı bir gelişim gösterdiğinden bahsetmek mümkündür.

Osmanlıda yabancı dile karşı süregelen bu olumsuz görüşlere rağmen sayısı az da olsa Batı’dan bazı eserlerin çevirilerine ihtiyaç duyulmuştur. Örneğin, İbrahim Peçevi (1574-1650) Batılı yazarların Osmanlı Devleti hakkında neler kaleme aldıklarını merak ederek, bu konuda Macar tarihçilerine başvurmuştur (Lewis, 2000, s. 53). Peçevi gibi saygın okumuşlardan Feridun Bey, Fransa tarihini tercüme ettirmiştir (Balci, 2008, s. 83). 17. Yüzyılın sonunda Hezarfen Hüseyin Efendi, “*Tenkihü’t- Tevarih-i Müluk*” isimli dünya tarihinden Yunan, Roma ve Bizans’la ilgili kısımları çevirtirmiştir (Hezarfen, 1998, s. 5-6).

Osmanlı Devleti, yabancı dile karşı bu önyargısından dolayı devletin yönetim merkezi ve diplomatik ilişkilerin önemli noktası olan Divan-ı Hümayun ve Donanma Tercümanlıklarını Rum-Ortodoks Fenerli ailelere bırakmıştır. Aslında her ne kadar bu tercümanların sadakatlerinden şüphe edilse de, İmparatorluğun eğitim sisteminde yabancı dil öğretilmediği için onlara mecbur kalınmıştır. Bu mecburiyet 1821 yılında açılan Bab-ı Ali Tercüme Odası’na kadar devam etmiştir. İlk defa Lisan Mektebi denemesi bu tarihte yapılmıştır.

19. yüzyılda başlayan Rum ayaklanmaları, Rum ailelerine de duyulan güveni sarsmıştır. Böylece II. Mahmut’un isteği üzerine Bab-ı Ali’ye Türk-Müslüman tercümanların yetiştirilmesi için 1821 yılında Tercüme Odası kurulmuştur. Bab-ı Ali Tercüme Odası ilk kuruluş yıllarında biri dil öğrenecek memurların devam ettiği Lisan Odası, diğeri de mezun olup tercüme işleriyle meşgul olacak mütercimlerin çalıştığı Tercüme Odası olmak üzere iki bölümden oluşturulmuştur. İlk eğitimi Lisan Odası’nda alarak dil öğrenen memurlar, buradan mütercim olarak çalışacakları Tercüme Odası’na alınmışlardır. Tercüme Odası’na alınan memurların eksiklerini tamamlayabilmeleri için eğitimleri burada da devam ettirilmiş, bu amaçla boş zamanlarında birbirleriyle Fransızca konuşarak dil bilgilerini ilerletmeleri sağlanmıştır. Tercüme Odası’nda çalışan memur başka yere görevli olarak atandığı zaman ise, yerine Lisan Odası’ndan birinin

atanması koşulu uygun görülüş, böylece Tercüme Odası'nın bağımsız kurumsal bir birim haline getirilmesi amaçlanmıştır. Tercüme Odası'nda tercüme edilen evrakların eskiden olduğu gibi kaybolmamaları için kayıtları tutulmuştur. Bu Odada çalışan memurlar devletin aydın ve üst kesimi sayılmış, buna bağlı olarak memur maaşı almışlardır. Öyle ki Findley, Yahya Naci Efendi dahil Tercüme Odası'nda yetişen tercümanları "*marjinal kimseler*" olarak nitelendirmiştir (Findley, 1994, s. 114). Bu memurların izinsiz olarak göreve gelmediklerinde ya da boş zamanlarında tercüme çalışmadıklarında odadan atılıp, yerlerine Lisan Odası'ndan yeni memurların getirilmesi uygun görülmüştür (Akyıldız, 1993, s. 74-75).

Osmanlı'da Bab-ı Ali baştercümanlığını daha önce de değindiğimiz gibi ağırlıklı olarak Rum-Ortodoks aileler ve yabancılar üstlenmişlerdir. Bu dönem hizmet veren tercümanlar bakacak olursak; 1661-1673'de Panagiotis Nikousios, 1673-1709'da Aleksandros Mavrokordatos, 1689-1709'da Nikolas Mavrokordatos, 1709-1717'de John Mavrokordatos, 1717-1727'de II. Grigore Ghica, 1727-1740'da Alexander Ghica, 1741-1750'de Ioan Teodor Callimachi, 1751-1752'de Matei Ghica, 1752-1758'de tekrar Ioan Teodor Callimachi, 1758-1764'de III. Grigore Ghica, 1764-1765'de George Caradja, 1765-1768'de Skarlatos Caradja, 1768-1769'da Nicholas Soutzos, 1769-1770'de Mihai Racoviță, 1770-1774'de tekrar Skarlatos Caradja, 1774'de Alexander Ypsilantis, 1774-1777'de Constantine Mourouzis, 1777-1782'de Nicholas Caradja, 1782-1783'de I. Michael Drakos Soutzos, 1782-1783'de Alexander Mavrocordatos Firaris, 1785-1788'de Alexandru Callimachi, 1788-1790'da Manuel Caradja, 1790-1792'de Alexander Mourouzis, 1792-1794'de George Mourouzis, 1794-1795'de Alexandru Callimachi, 1795-1796'da George Mourouzis, 1796-1799'da Constantine Ypsilantis, 1799-1801'de Aleksandros Soutzos, 1801-1806'da Scarlat Callimachi, 1802-1807'de Aleksandros Soutzos, 1806-1807'de Alexander Hangerli, 1807-1808'de John Caradja, 1808'de John N. Caradja, 1808-1812'de Demetrios Mourouzis, 1809-1812'de Panagiotis Moutouzis, 1812'de John Caradja, 1812-1817'de Iakovos Argyropoulos, 1817-1819'da Michael Soutzos, 1821'de Constantine Mourouzis ve 1821-1822'de Stavrakı Aristarchi karşımıza çıkmaktadır. Bab-ı Ali Tercüme Odası'nın ilk tercümanı olarak ise karşımıza Fransızca ve Rumca bilen, Ahmet Vefik Paşa'nın dedesi Yahya Naci Efendi çıkmaktadır. İlk olarak 3-4 kişilik kadroya sahip Tercüme Odası, devletin diplomatik ilişkilerinin artmasıyla 1888 yılında 75 kişilik bir devlet kurumu haline gelmiştir. Ali Paşa, Namık Kemal, Ahmet Vefik Paşa ve Fuat Paşa gibi bazı Tanzimat reformcuları ve aydınlar da Tercüme Odası'nda yetişmişlerdir.

Özetle Osmanlı Devleti Batı dünyasına karşı takındığı sert, önyargılı ve aşağılayıcı tavrını 19. yüzyılda kısmen değiştirmiştir. Ancak özünden kopmak istemeyen Osmanlı, Batı'yı sadece bilim ve teknoloji alanındaki gelişmeler ışığında örnek almayı uygun görmüştür. Bu amaç doğrultusunda da yabancı dillere karşı bakış açısını da değiştirerek, ilerleme yolunda çeviriye önem vermiş bu önemi de Bab-ı Ali Tercüme Bürosu kuruluşu ile resmi olarak göstermiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nu çeviriye iten sebep başlarda basit olarak yabancı tercümanlara duyulan güvensizlik olsa da zamanla gücün yani bilim ve teknolojinin de çeviri vasıtasıyla elde edilebileceği gerçeği kabul edilmiştir.

2.Çin'de Jiangnan Arsenal Tercüme Bürosu

Çin'de modernleşmeden önceki çeviri tarihine kısaca bakacak olursak, çevirinin üç önemli dalga şeklinde gerçekleştiğini görebiliriz. Bunlardan ilk dalga Budizm'in Çin'e gelişiyle ve Budist sutraların Çinceye tercüme edilmesiyle başlamıştır. İkinci dalga Hristiyanlığın Çin'e gelişiyle başlamış olup, ağırlıklı olarak *İncil* çevirilerinin yanı sıra matematik, tıp, astronomi vb. alanlar ile devam etmiştir. Üçüncü ve en önemli dalga ise Çin'in Afyon Savaşları³ ile aldığı ağır yenilgiler sonucunda gerçekleşen bilim ve teknoloji çevirileridir. Bu son dönem reform hareketleri ile çevirilere önem verilmesi modernleşme girişimlerini beraberinde getirmiştir.

³ Afyon Savaşları: 1839-1842 yıllarında İngiltere'nin ticari açığını kapatmak amacıyla Hindistan'dan aldığı afyonu, çay karşılığında Çin'e satması ve Çin'in buna dur dediği noktada iki ülke arasında başlayan savaştır. Bu savaş Batılı devletlerin Çin'de ticaret ayrıcalıkları kazanmalarıyla sonuçlanmıştır.

1850 yılları civarında yani Arsenal çeviri bölümünün kurulumundan önce, Çin’de öncelikle Cizvit misyonerler daha sonra ise Protestan misyonerler çeviri ile ilgili bazı özel girişimlerde bulunmuşlardır. Özellikle astronomi ve matematik alanındaki yayınların Çinceye çevrilmesinde Protestan misyonerler, bu alanlarda uzmanlaşmış saygın misyoner bilim insanlarının finanse ettiği Londra Misyoner Derneği’nin yayını olan *Inkstone Press*’in desteğini almışlardır. Örneğin, *Inkstone Press*’te Çinli bir çevirmen ve gazeteci olarak çalışan Wang Tao’nun (王韜 1823-1897) yardımıyla, Li Shanlan (李善蘭 1810-1882), Alexander Wylie (1815-1887), Joseph Edkins (1823-1905) ve Alexander Williamson (1829-1890) bazı önde gelen bilim metinlerinin Çinceye çevrilip yayınlanmasında öncülük etmişlerdir. Arsenal’in çeviri bölümünde çalışan Xu Shou (徐壽 1818-1884) ve Hua Hengfang (華蘅芳 1833-1902) gibi öncü isimler bile *Inkstone* tarafından üretilen Batı bilimsel yayınlarının Çince çevirilerinin önemli okuyucuları olarak bilinmektedirler.

18. yüzyılın sonlarından itibaren İngiltere, süresiz olarak Kanton limanı ile sınırlı kalmak yerine⁴, Qing Çin’i ile daha fazla ticari ilişki kurma hevesine girmiştir. Çünkü İngiltere için Çin, ürettiği malların büyük miktarını satabileceği bir pazar konumundadır. Buna karşılık Çin, İngiltere için aynı şekilde hevesli olmamış, İngiltere’nin Macartney misyonu⁵ (1792-1794) ve Amherst misyonunda⁶ (1816-1817) daha fazla etkileşim için art arda başvurdukları diplomatik girişimlerini görmezden gelmiştir. Resmi bir ticaret anlayışı uğruna her görüşmeleri olumsuzlukla sonuçlanan İngilizler yine de ürettikleri afyonun büyük miktarını yasa dışı yollardan Çin’e pazarlamışlardır. Çin hükümeti ise afyonun halkına ve ekonomisine verdiği korkunç zarar karşısında, Kanton’daki İngiliz afyon depolarını yakma kararı almıştır. İngiltere ile Birinci Afyon Savaşı’nı (1839-1842) tetikleyen bu olay, Çin’in yenilgisiyle sonuçlanmıştır. İngiltere ve Fransa ortak kuvvetlerinin Çin’de ek ticaret hakları ve toprak imtiyazları istemesiyle gerçekleşen İkinci Afyon Savaşı (1856-1860) ve Taiping Ayaklanması⁷ (1850-1864) ise İmparatorluk rejiminin sonunu getirmiştir.

Çin’e yönelik kısaca bahsetmiş olduğumuz bu iç ve dış tehditler, dönemin koşullarında reform ve güçlendirmeye yönelik acil ihtiyacın altını çizmiştir. Üst üste ağır yenilgiler alan Çin, askeri üstünlüğün Batı zaferlerinin anahtarı olduğuna inanarak, savunmasını geliştirmek için Batı bilim ve teknolojisini öğrenmeye heves etmiştir. Bu siyasi ve ideolojik bağlamlar “Çin’in Kendi Kendini Güçlendirme Programı”⁸ (1861-1895) için zemin hazırlamıştır. Nihai hedefi daha fazla Batı saldırganlığına karşı koymak olan Jiangnan Arsenal’in (江南機器製造總局 1865-1912) kurulması, bu reform programındaki en önemli gelişmelerden biri olmuştur. Jiangnan Tersanesi olarak kurulan bu kurumun en önemli unsuru ise 1868 yılında devlet destekli bir çeviri bölümü kurması olmuştur. Batı’yı kendi silahı ile vurmak isteyen Çin için, bu bölümün misyonu, bilim ve teknoloji ile ilgili Batı kitaplarının Çince çevirilerini üretmek olmuştur. Ancak, ülkeyi Batı öğrenimi konusunda eğitmek ve bilgilendirmek için yapılan bu girişimin ilk aşamalarında Çin’deki poliglotların (çok dilli) sayısı çok azdır. Bu dilsel dezavantaj göz önünde bulundurulduğunda, Çin’deki biraz Çince bilgisi olan Batılı misyonerlere bu çeviri projesini başlatabilmek için büyük önem verilmiştir. Bu süreçte doğal olarak bilim ve teknik içeriklerin Çinceye çevirisi hatta bazen

⁴ Birinci Afyon Savaşı’ndan (1839-1842) önce, Çin’in diğer ülkelerle olan ticareti yalnızca sınırlı kapsamlar dahilinde Kanton limanı, günümüz Guangzhou’da gerçekleştirilmiştir. Batı ile ticari ilişkilerini geliştirme konusunda hevesli olmayan Çin, bu bölgede yabancı tüccarlarla ticaret yapmak için belli kurallar ve koşullar belirleyen on üç tüccarı görevlendirmiştir. Batılı tüccarlar, bu imtiyazlı tüccarların sömürü ve zorbalıkları karşısında giderek öfkelenmiş, Çin limanlarında serbest ticaret hakları aramışlardır. İngiltere, bu bölgedeki ticari çıkarları için değişiklik yapmaya çalışan ilk ülkedir.

⁵ Adını dönemin lideri George Macartney’den alan, İngilizlerin Çin ile ticaretlerinde kendilerine yeni limanlar açılmasını talep ettikleri ticari ve diplomatik girişimdir.

⁶ Macartney misyonu gibi bu da adını Lord William Amherst’ten alan ve yine İngilizlerin Çin ile ticaretlerinde kendilerine yeni limanlar açılmasını talep ettikleri ticari ve diplomatik bir diğer başarısız girişimdir.

⁷ Qing Hanedanı’nın yıkılışını hazırlayan, siyasi ve dinsel nitelikli bir iç ayaklanmadır.

⁸ Batılılaşma olarak da isimlendirilen bu program, Qing Hanedanı döneminde başlatılan kurumsal reformlar dönemidir.

uyarlanması tercümanları oldukça zorlamıştır. Yine de tercümanlardan kâtiplere kadar herkes bu zorlukların üstesinden gelerek Arsenal'in çeviri bürosuna birçok eser kazandırmışlardır.

19. yüzyıl Çin'inin bilimsel anlamda dönüşümünü sağlayan kurum Jiangnan Arsenal ve onun çeviri bölümü olmuştur. Bu birim Çin'in Batı'nın bilimsel ve teknolojik gelişmelerini öğrenmeye yönelik ilk aktif ve sistematik girişiminin simgesidir. Arsenal'in amacı kısaca Çin'i güçlendirmek, tersaneler, cephanelikler ve silah üretimi için makine inşa etmeye yardımcı olacak Batı fikirleri ile teknisyenlerini işe almak, Batılı askeri üretim teknolojilerinde ustalaşarak nihayetinde Batıyı geçmek olarak özetlenebilir.

Arsenal'in ilk oluşumundan sonra, Batılı kaynaklardan ve yapıdan etkilenen Xu Shou ve Hua Hengfang, daha liberal bir bilim insanı olarak bilinen Zeng Guofan'a (曾國藩 1811-1872) danışarak, kurum içerisinde bir çeviri bölümünün kurulması önerisinde bulunmuşlardır. Bu sürecin Zeng'in ilgi alanı ve acil olarak önem verip önde tuttuğu Batı tarzı ağır silah üretimi konusundan dolayı sorunsuz olduğu söylenememektedir. Çünkü Zeng'ı bu süreçte çevirinin pratik değerine ikna etmek kolay olmamıştır. Öyle ki bu çeviri bölümü kurma teklifinin kabul edilip yasallaştırılması neredeyse iki yılı bulmuştur (Fryer, 1880, s. 72). Bunun üzerine Zeng, 1868 tarihli bir makalesinde Arsenal içerisinde bir çeviri birimine duyulan ihtiyacı ve kurulumunu şu şekilde dile getirmiştir:

“Günümüzde çeviri, modern üretimin temelidir. Matematik yabancılar tarafından üretim biliminin temel anası olarak kullanılmaktadır. Onun mucizesi, kelimeler ve çizimlerle açıklanıyor olmasıdır. Bir engel olarak dilimizin zorluğundan dolayı, bir şeyleri nasıl üreteceğimizi bilmemize rağmen, üretim ilkelerini anlayamıyoruz... Çeviri bürosu kurulduğunda, çevirmen olarak yetiştirilmek üzere yetenekli ve zeki öğrenciler seçilecektir (Bennett, 1967, s. 21).”

Ayrıca Zeng'in makalesinde, Batı öğreniminin kapsamını genişletmek için bir önlem olarak gelecek nesil çevirmenlerini yetiştirme programı da planlanmıştır. Buna göre birincil bir yetkiliden gelen bu açıklamalar, Çin Hükümeti'nin kendi ulusunu kurtarmak için birincil bir araç olarak çeviriye ne kadar önem verdiklerini göstermektedir. Gerçekten de 19. yüzyılın ikinci yarısında çeviri ulusal gündemde çok önemli bir konuma getirilmiş, Batı'nın modern üretimlerini taklit etmenin kökü olarak saygı görmüştür. Batı bilgisinin Çinceye çevrilmesiyle Çin, yakında Batı tarzı silahların üretiminde ustalaşabileceğine kendini ikna etmiştir. Bu doğrultuda Arsenal çeviri bürosunun misyonu, Arsenal'in teknik uzmanlarının yararına olacak bilim ve mühendislik üzerine Batılı kitapları tercüme etmek olmuştur. Sonuç olarak Arsenal'in yıllık giderlerinin yalnızca %3'ünü alan çeviri bürosu, aslında Çin'in modernleştirilmesinde silah üretim şubesinden bile çok daha büyük bir etki yaratmıştır (Tsien, 1954, s. 320-322).

Jiangnan Arsenal ağır silah fabrikası dışında üç birimden oluşmaktadır. Bu tersanenin içerisinde tercüme bürosunun yanı sıra, teknik alanda uzman tercümanlar yetiştirmek için bir Batı dilleri okulu ve silah üretim birimi bulunmaktadır. Bu çalışmada bizim odak noktamız ise tercüme bürosudur. Aslında Qing Çin'inin ülkeyi emperyalist saldırganlıktan kurtarma umuduyla bilim çevirisine bu kadar çok inanması ironiktir. Konfüçyüsçü ahlaki ve edebi değerlerden etkilenen Çin geleneğinde, sanatsal yaratıma çok değer verilirken, bilim küçük bir zanaat ve çeviri de küçük bir sanat hatta “kirlenilmiş bir ırmak” olarak küçümsenmiştir (Li, 2006). Çeviriye karşı gösterilen bu entelektüel önyargı, Romantik dönemdeki modern edebiyat kavramının tipik özelliği olan yaratıcılık ve özgünlüğe yapılan vurguyu anımsatmaktadır. Theo Hermans'ın da gözlemlediği gibi:

“Türev (türetilmiş) bir biçim olduğu iddia edilen çeviri, ikinci el ve ikinci sınıf olarak küçümsenmiştir. Bu açıdan çeviriler her zaman orijinallerin her nüans ve ayrıntıda tam olarak yeniden üretme idealinin gerisinde kalmış ve dolayısıyla çeviriyi sürekli olarak ikincil konumuna geri iten yargılayıcı eleştiri düzeyinin üzerine asla çıkamamıştır (Hermans, 2004, s. 31).”

Ancak Benjamin Disraeli'nin iddia ettiği gibi, “*Antik dünya için sanat neyse, modern dünya için bilim de odur* (Disraeli, 1989, s. 13).” Çin, özellikle Afyon Savaşları'ndaki askeri yenilgilerinden sonra bilime daha fazla saygı duymaya başlamıştır. Elbette Çin, Çin merkezli

üstünlük retoriğine istediği kadar tutunabilirdi, ancak art arda iki savaşta yenilmesi, Batı'nın askeri hünerleri karşısındaki savunmasızlığını gün yüzüne çıkarmıştır. Bu sıkıntılı zamanlarında Çin, yabancıları geri kovmadan önce, yalnızca bilim ve teknik bilginin tercümesi yoluyla Batı öğrenimine girebilirdi. Yani daha önce ideolojik olarak hoş karşılanmayan bir zanaat olan çeviri yoluyla istediğine ulaşabilirdi. Bu pragmatik hedef akılda tutularak, ilerlemeyi engelleyen eski ilkeler ve ahlaki standartlardan taviz verilmeli veya düzeltmeler yapılmalıydı. İşte Çin, 19. yüzyılın ortalarında kendisini bu korkunç ama vakitli durumda bulmuştur. Batı tarzı silah üretiminde ustalaşma dürtüsü, İmparator Qianlong'un Macartney misyonu aracılığıyla ticari ilişkiler kurmak için 1793'teki ilk İngiliz girişimini reddetmesiyle tam bir tezat oluşturmuştur. İmparator, Kral III. George'a yazdığı mektupta, "Bizim eksik olduğumuz hiçbir şey yok... Garip veya ustaca nesnelere asla fazla önem vermedik ve artık ülkenizin imalatçılarına ihtiyacımız yok" demiştir (Teng & Fairbank, 1979, s. 19). Macartney, Çin'i etkilemek için bilimi kullanmak istemesine rağmen, bu büyükelçilik ziyaretinde bilimsel öneme sahip herhangi bir şeyi pazarlamayı başaramamıştır.

Aslında emperyal hükümet, o zamanlar Britanya'nın askeri gücü ve zenginliği hakkında en ufak bir fikre sahip değildir ve hala yabancı ülkeleri küçük haraç devletleri olarak görmektedir. Çin, 1842 yılından önce kendisini ticari açıdan "dünya" olarak görmüştür. Herhangi bir modern dünya görüşünden haberdar olmayan ya da haberdar olmayı önemsemeyen تنها imparatorluk, Kanton limanının uluslararası ticarete açılmasının Batılılara bahsedilen bir merhametten başka bir şey olmadığını düşünmüş ve onları hor görmeye devam etmiştir. Bu bakış açısıyla Çin, uzun süre küresel güç dengesindeki değişikliklerden habersiz kalmıştır. Ne yazık ki Çin, kendi ulusal gücü ile Batılı ülkeler arasındaki farklılıkları ancak Afyon Savaşları'ndaki yenilgisinden sonra fark edebilmiştir. Savaşların ardından Çin'e ağır tazminatlar içeren adaletsiz antlaşmalar dayatılmıştır. Örneğin 1860 yılından itibaren geçerli olan Tientsin Antlaşması'nın şartlarına göre, on bir liman daha ticarete açılmış, bazı bölgelerin kontrolü İngiltere ve Fransa'ya devredilmiş, yabancı gemilerin Yangtze Nehri'nde serbestçe dolaşmalarına izin verilmiş ve misyonerlerin tüm Çin'de vaaz vermeleri serbestleştirilmiştir.

Bu antlaşma koşullarının Çin'e getirdiği aşağılanma, reformcu aydınların ve yetkililerin ülkeyi yeniden canlandırmayı planlamalarına neden olmuştur. Bu doğrultuda farklı şehirlerde modern cephanelikler inşa edilmiş, yabancı dil ve Batı konularını öğreten modern okullar kurulmuştur. Arsenal Batı tarzı mühimmat üretmeyi amaçlarken, onun çeviri bölümü bilimsel eğitimi teşvik ederek, gelecek nesil için kalifiye bilim insanları ve çevirmenleri yetiştirmeye odaklanmıştır. Bu süreçte çeviri Batı öğrenimine ulaşmanın hızlı ve pragmatik bir yolu olarak kabul edilmiştir. Bilim ve sosyal bilim metinlerinin yayınlanmış çevirileri imparatorluk rejiminin ideolojik olarak çöküşünü hazırlamıştır. Aynı öngörüye sahip olmayan yeni hükümet, modern bilimdeki zayıflıklarını kabul ederek, Batı öğreniminin faydalı olduğuna ikna olmuştur.

Çin Batı biliminin öğrenilmesini, "öz için Çin çalışmaları, teknoloji için Batı çalışmaları" kavramıyla kabul etmiştir (Wright, 2000, s. 22). Bu pragmatik formül, Batı öğreniminin yalnızca pratik meselelerle sınırlı olduğunu vurgularken, Çin araştırmalarının hala Çin kültüründe birinci sınıf bir konuma sahip olduğunu vurgulamaktadır. Yani bu slogan Çin'in Batı öğrenimi arayışına yardımcı olmuştur. 1861 yılından itibaren, daha ileri görüşlü aydınların bilim ve teknoloji üzerine Batı yayınlarının sistematik çevirilerini savunmaları reform hareketini de hızlandırmıştır. Bu süreçte tercüme edilen bilim ve mühendislik metinleri Çin'e, Batı modellerini takip eden bir üretimle kendisini donatma imkânı sunmuştur. Bununla birlikte Çin, tarihinde ilk kez çeviriye önem vermiş, organize ve kurumsallaştırılmış bir çeviri projesine bu kadar bağlı kalmıştır. Tsien Tsuen-hsue'in belirttiği gibi; "bu yeni dönem, çevirinin resmileştirilmesi ve Batı bilimsel bilgisinin öneminin genel olarak takdir edilmesiyle karakterize edilmiştir (Tsien, 1954, s. 314)."

Gelenekselci Çinli bilginler ve Batılı misyonerler arasında, Batı'nın bilimsel bilgilerini sistematik olarak tercüme etmek için bir çeviri ortaklığı daha önce düşünülmemiştir. Ancak 19. yüzyılın ortaları Çin'de bir değişim ve geçiş dönemi olmuş ve bu iki sosyal grup arasındaki çeviri

işbirliği Çin'in reform programında tam olarak ümit ettiği gibi gerçekleşmiştir. Bu ekip her ne kadar mükemmel olmasa da çeviri bölümünün hedeflerini gerçekleştirmeyi başarmıştır. Ancak anlamsal eşdeğerlik, çevirmenlerin sınırlı dil ve konu uzmanlığı nedeniyle, 19. yüzyılın ikinci yarısında Çin'in Batı bilim ve teknolojisinin ilk sistematik çevirilerinde tam olarak sağlanamamıştır. Yani yabancılara ve yabancı kültürlerle karşı tarihsel önyargısı göz önüne alındığında, Çin, 19. yüzyıl ortalarında çevirmen olarak hareket edebilecek eğitilmiş ve iki dilli bir topluluk yetiştirememiştir. Neyse ki makul derecede sözlü ve yazılı Çince ustalaşmış küçük bir Protestan misyoner grubu, bilim metinlerini sözlü olarak tercüme etmiş ve daha sonra Çinli yardımcıları tarafından bunlar klasik Çinceye aktarılmıştır. Aslında 20. yüzyıldan önce iki dilli konu yeterliliğine sahip sınırlı personel göz önüne alındığında, bilginler ve misyonerler arasındaki bu işbirliği tarzı Çince çeviri geleneğinde yeni değildir. Benzer ortak çeviri stillerine önceki yüzyıllarda da rastlanmaktadır. Örneğin, 2. yüzyıldan 6. yüzyıla kadar olan sutra çevirileri ile çok daha sonra 16. ve 17. yüzyıllardaki astronomi ve matematik kitaplarının Çince çevirileri ortak çeviri tekniği kullanılarak yapılmıştır.

Dönemin öne çıkan Çinli tercümanları ve basılı çevirilerinde; 1868-1884 yıllarında görev yapmış Xu Shou (徐壽) 25, 1868-1874 yıllarında görev yapmış Hua Hengfang (華衡芳) 11, 1868-1875 yıllarında görev yapmış Xu Jianyin (徐建寅) 12, 1869-1872 yıllarında görev yapmış Li Fengbao (李鳳苞) 11, 1869-1890; 1894-1902 yıllarında görev yapmış Zhao Yuanyi (趙元益) 20 ve 1877-1902 yıllarında görev yapmış Zheng Changyan (鄭昌棧) 18 eserle karşımıza çıkmaktadır (Wang, 2000: 34-35). Jiangnan Arsenal'de öne çıkan yabancı tercümanlar ve basılı tercüme eserlerinde ise; 1868-1896; 1897-1903 yıllarında 93 basılı çevirisiyle İngiliz John Fryer, 1868 yılında 2 basılı çevirisiyle Amerikalı D. Macgowan, 1868 yılında 2 basılı çevirisiyle İngiliz Alexander Wylie, 1868-1878 yıllarında 19 basılı çevirisiyle Amerikalı C. Kreyer, 1871-1881 yıllarında 10 basılı çevirisiyle Amerikalı Y. Allen, 1878-1912 yıllarında 17 basılı çevirisiyle Çinli Shu Gaodi (舒高第)⁹, 3 basılı çevirisiyle İngiliz H. Loch, 1897-1898 yıllarında 5 basılı çevirisiyle F. James ve 1898-1901 yıllarında 7 basılı çevirisiyle E. Williams karşımıza çıkmaktadır (Wang, 2000, s. 35).

Özetle Çin, bilim ve teknolojiye ilerlemek için çeviriye ihtiyaç duymuş, bunu da Jiangnan Arsenal ile resmileştirmiştir. Osmanlı Türkiye'sinde olduğu gibi Batılı devletlere karşı tam bir güven duygusu beslememesine rağmen bu yolda yürümeyi öğrenene kadar Batılı tercümanlardan da faydalanmıştır. Çin de Osmanlı gibi gelenekselci özünü koruyup, sadece bilim ve teknolojiye Batı'yı örnek almayı uygun bulmuştur.

Sonuç

Dil, milletlerin simgesiyken, çeviri de onun ayrılmaz bir bütünüdür. Bugün çeviribilim denildiğinde her ne kadar akla ilk olarak Batılı devletler gelse de aslında Doğu'nun geçmiş zamanlarda çeviri tarihinde daha baskın olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. Batı'nın buradaki farkı çeviriyi bilim ve teknoloji ile harmanlayarak bugünkü boyutuna getirmiş olmalarıdır. Doğu'da çeviri ise ne yazık ki genelselci kafa yapısının önüne çok fazla geçememiştir.

Osmanlı İmparatorluğu gücünün zirvelerinde olduğu dönemlerde çeviriye yeterince önem vermemiş, bu alanda önemli bir ihtiyaç duymamış, mevcut kadrolarla yetinmiş hatta bu görevi genellikle gayrimüslimlere bırakmıştır. Yani Bab-ı Ali Tercüme Odası kurulana kadar bu alana herhangi bir şekilde yatırım yapılmamış hatta bu alan devletin yükselme sürecinde Macar, Rum, İtalyan, Alman kökenli tercümanlara emanet edilmiştir. Daha sonraki süreçte bu makama hem yabancı dil bilgilerinden hem de yurt dışı tecrübelerinden dolayı Rum-Ortodoks Fenerli Beyler atanmıştır. Rumların belli süre Osmanlı İmparatorluğu'na sadakatle hizmet ettikleri görülsede,

⁹ Çin asıllı bir yabancısıdır.

bazen de Rus ve Fransızlara yakınlaşarak devlet sırlarını ifşa ettikleri ancak Osmanlıların da bu meseleyi 1821 yılına kadar ele almadıkları görülmüştür.

Bu süreçte bütün Avrupa ülkeleri kendi tercümanlarını yetiştirmek için çeviride modernleşme adımları atarken, hatta bunu İstanbul'da bile uygularken, Osmanlı İmparatorluğu bu konuda çok geç uyanış göstermiştir. Bunun nedeni olarak ise üç kıtaya hükmeden imparatorluğun üstünlük duygusu ile yabancıları aşağı görmesi, kendi içine kapanıklığı, yabancı ülkeleri “darü-l harp” olarak görmesi ve uluslararası ticarete belli bir ağı sahip olmamaları gösterilebilir. Geç de olsa tercüman sadakatsizlikleri ile çevirinin önemini anlayan devlet, 1821 yılında Bab-ı Ali Tercüme Odası'nı kurarak hem çeviri kurumunu resmileştirmiş hem de Türk-Müslüman olarak kendi güvenilir tercümanlarını yetiştirme yolunda ilk adımı atmıştır.

Çin de Osmanlı gibi çeviri tarihinde benzer bir süreç ve kaderi yaşamıştır. Tıpkı Osmanlı'da olduğu gibi Çin'in dünyaya bakışındaki “göğün altındaki tek ulus” anlayışı ve yabancıları “barbar” olarak görüp aşağılamaları, bu ülkenin de çeviri alanında geç kalmasına neden olmuştur. Toprak büyüklüğüne ve gelenekselci inanışlarına güvenen Çinliler yabancılardan kendilerine sadece secde etmelerini istemiş, onlardan gelen bilim ve teknoloji alanındaki yenilikleri kabul etmemiş hatta yabancılara ülkelerinde uyguladıkları sınırlamalarla uzun süre kendi içlerinde kapalı olarak yaşamışlardır. Afyon Savaşları ile İngiltere'ye karşı ağır bir yenilgi alan Çin, bu süreçte çeviri alanında bir uyanış yaşamıştır. Yenilgilerin getirdiği acı imtiyazlarla Çinliler gelenekselci bakış açıları ve yöntemleri ile değil, bilim ve teknolojiyi kullanarak Batı'yı alt edebileceklerine inanmışlardır. Bu uğurda ilk resmi adımları ise 1865 yılında kurdukları Jiangnan Arsenal Tercüme Bürosu olmuştur.

Bu çalışmada çeviri tarihinde benzer gerekçeler ışığında benzer modernleşme kaderini paylaşan iki ülke örneklendirilmiştir. Çalışmanın amacına uygun olarak, bugün genellikle “doğunun hasta adamı” söylemiyle birleştirilen bu ülkelerin aslında sadece bugün değil tarihte benzer kültürel değerlerde, benzer çeviri tarihinde de bulunduğu ilk çeviri okulları örnekleriyle açıklanmıştır. İki ülkenin de yabancılara karşı tepkilerinin asimile olmaktan ziyade kendilerini üstün güç olarak görmelerinden ileri geldiği, yabancı devletlere karşı aynı bakış açısına sahip oldukları görülmüştür. Aynı şekilde çeviri kararlarında, iki ülkenin de geleneklerinden ödün vermeden Batı'yı sadece bilim ve teknoloji alanında kullanmaya çalıştıkları sonucuna varılmıştır.

Kaynakça

- Akyıldız, A. (1993). *Tanzimat dönemi Osmanlı merkez teşkilatında reform (1836-1856)*. Eren Yayıncılık.
- Aytaş, G. (1999). Osmanlı Devletinde eğitim sistemi. *Slh. Kuv. Mzk. Hzl. O. 700. Yıl Bülteni*. (1).
- Balcı, S. (2008). Osmanlı Devleti'nde modernleşme girişimlerine bir örnek: lisan mektebi. *Tarih Araştırmaları Dergisi*. 27(44). 77-98. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000410
- Balcı, S. (2013). *Babialı Tercüme Odası*. Libra Kitap Yayınları.
- Bennett, A. A. (1967). *John Fryer: the introduction of Western science and technology into nineteenth-century China*. Harvard University East Asian Research Center Press.
- Demirel, Ö. (2004). *Yabancı dil öğretimi*. Pegem Yayınları.
- Disraeli, B. (1989). *Coningsby, or the new generation*. Penguin Classics.
- Findley, C. V. (1994). *Osmanlı Devletinde bürokratik reform Babialı (1789-1922)*. (Çev. Latif Boyacı & İzzet Akyol). İz Yayıncılık.

- Fryer, J. (1880). *An account of the department for the translation of foreign books at the Kiangnan Arsenal, Shanghai*. American Presbyterian Mission Press.
- Göçek, F. M. (1999). *Burjuvazinin yükselişi imparatorluğun çöküşü Osmanlı batılaşması ve toplumsal değişme*. (Çev. İbrahim Yıldız). Ayraç Yayınevi.
- Gürçağlar, Ş. T. (2014). *Çevirinin abc'si*. Say Yayınları.
- Hermans, T. (2004). *Translation in systems: descriptive and system-oriented approaches explained*. Shanghai Foreign Language Education Press.
- Hezarfen, H. (1998). *Telhisü'l- beyan fi Kavanin-i Al-i Osman*. (Haz. Sevim İlgürel). Türk Tarih Kurumu.
- Karal, E. Z. (1994). *Osmanlı tarihi V. cilt*. Türk Tarih Kurumu.
- Kissinger, H. (2014). *Çin: düünden bugüne yeni Çin*. (Çev. Nalan Işık Çeper). Kaknüs Yayınları.
- Lewis, B. (1996). *İslam dünyasında Yahudiler*. (Çev. Bahadır Sina Şener). İmge Kitabevi.
- Lewis, B. (2000). *Modern Türkiye'nin doğuşu*. (Çev. Metin Kıratlı). Türk Tarih Kurumu.
- Lewis, B. (2002). *The emergence of modern Turkey*. Oxford University Press.
- Li, N. (黎難秋). (2006). *中國科學翻譯史 (Zhongguo kexue fanyishi / The history of science translation in China)*. Zhongguo Kexue Jishu Daxue Chubanshe.
- Lybyer, A. H. (2000). *Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı imparatorluğunun yönetimi*. (Çev. Seçkin Cılzoğlu). Sarmal Yayınları.
- Ortaylı, İ. (1985). "Osmanlı diplomasisi ve dışişleri örgütü." *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi.1*. İletişim Yayınları. 278-281.
- Özkan, S. H. (2010). Osmanlı Devleti'nde yabancı dil eğitimi. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 5(3). 1783-1800. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.1346>
- Shayegan, D. (2014). *Yaralı bilinç*. Metis Yayınları.
- Soner, O. (2007). Türkiye'de yabancı dil eğitiminin dünü bugünü. *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*. 7(28). 397-404. <https://doi.org/10.14783/maruoneri.684553>
- Şeşen, R. (2002). Osmanlı ilmi, Osmanlılar'ın ilimlere yaklaşımı. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*. 0(37). 329-348. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutarih/issue/9609/120028>
- Teng, S. & Fairbank, J. (1979). *China's response to the West: a documentary survey, 1839-1923*. Harvard University Press.
- Tsien, T. (1954). Western impact on China through translation. *The Far Eastern Quarterly*. 13(3). 305-327. <https://doi.org/10.2307/2942281>
- Ülken, H. Z. (2009). *Uyanış devirlerinde tercümenin rolü*. İş Bankası Kültür Yayınları.
- Wang, Y. 王揚宗 (2000). *傅蘭雅與近代中國的科學啟蒙/ Fu lanyu yu jindai Zhongguo de kexue qimeng (John Fryer and the scientific enlightenment of pre-modern China)*. Kexue Chubanshe.
- Wright, D. (2000). *Translating science: the transmission of western chemistry into late imperial China, 1840-1900*. Brill.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Araştırmacıların katkı oranı beyanı / Contribution rate statement of researchers:

1. Yazar/First author %50,
2. Yazar/Second author %50.

2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors)